

КОМПАРАТИВІСТИКА

УДК 821.162.2.09 Старицький

УДК 821.162.1 Сенкевич

Вікторія МАРЦЕНІШКО

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС РОМАНТИЗМУ В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ: ІСТОРІОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ТА ХРИСТІЯНСТВО

У статті з'ясовується значення історіософії і релігії (християнства) у становленні ідеологічного дискурсу романтизму. З цією метою відбувається зіставлення української та польської історіософських концепцій минулого обох народів через зіставлення сарматського та козацького лицарських культів з характерною для них топікою. Акцентується на причинах й умовах становлення українського та польського історичних лицарських культів, а також проведено типологічне зіставлення характерних рис лицарських ідеалів двох народів шляхом аналізу відповідної топіки. Вказується на "пограничний" характер цих культів, його розповсюдження на культуру обох народів. Наголошується на важливій ролі літератури у формуванні національно-політичних ідеологій і програм суспільно-політичних рухів України і Польщі. На матеріалі трилогії Михайла Старицького "Богдан Хмельницький" і роману Генріха Сенкевича "Вогнем і мечем" досліджується вплив християнського романтизму на формування історіософської концепції письменників. Протиставлення віри було принципово важливим для письменників, оскільки рідна віра в цьому контексті виступала і як релігійно-конфесійний, і як національний чинник, збереження якого й боротьба за який була ключовою запорукою національної самототожності кожного з народів. Визначальною рисою обох творів є тенденційність (властива найбільше романові Сенкевича), адже кожен із них національно заангажований, і цим пояснюється протилежність поглядів на деякі історичні реалії (причини, закономірності визвольної війни середини XVII ст.) і персоналії (найбільша невідповідність в оцінці діяльності Богдана Хмельницького, Ієремії Вишневецького). Релігійний фактор звучить у трилогії Старицького набагато сильніше, ніж в інших його творах, натомість у Сенкевича – слабше, у випадку з творенням образів українців ще й завуальовано.

Ключові слова: ідеологія, дискурс, романтизм, історична проза, історіософія, концепція, християнство, релігія, культ, контекст, стиль.

Постановка проблеми. Упродовж раннього періоду новітньої європейської історії релігія і національна свідомість нерозривно поєднувалися. У формування національної ідентичності народів релігійні чинники досить часто набували вирішального значення [1]. Так, досліджуючи європейські національні рухи XIX століття, Е. Хобсбаум серед ряду причин їхньої появи (економіка, мова, освіта, культура) одне з чільних місць відводить саме релігії, оскільки "для маси людей загалом поняття національності визначається релігійною приналежністю" [2, с. 192]. Як і в інших європейських народів, ідея колективної ідентичності українців активно формується наприкінці XVI століття, коли, перебуваючи у складі польсько-литовської держави, українці починають гостро відчувати свою "іншість". Саме усвідомлення "іншості" посилює реакцію українців на конфесійний гніт Речі Посполитої, спонукало православних самоідентифікувати себе. Релігійна нетерпимість польського католицизму до інших віросповідань, особливо православних, наразилася на протидію, оскільки українці обернули своє православ'я на політичну силу, спрямовану до утвердження етнічної єдності. Православна віра, духовний спадок повертали народів певність, були критерієм протиставлення себе чужому світові, що стало поштовхом до визначення національної самоідентичності, національної думки [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасне літературознавство все частіше зосереджується на питаннях літературного процесу другої половини XIX ст., зокрема і на українсько-польських літературних зв'язках (праці Ю. Булаховської, Г. Вервеса, Г. Грабовича, І. Дзюби, С. Козака, Я.З. Ліханського, С. Маковського, В. Моренця, Д. Наливайка, Р. Радишевського), що дозволяє говорити про взаємовпливи польського й

українського національних образів. Серед пріоритетних завдань компаративістики виокремлюється поглиблене вивчення історіософських концепцій минулого обох народів, зокрема і вплив релігійності на його формування. Про це переконливо свідчить поява упродовж останніх десятиріч чималої кількості праць українських літературознавців, які окреслюють широкий спектр наукових проблем, пов'язаних із дослідженням проблеми релігії і літератури [4]. Релігійно-духовні проблеми давно перебували у сфері пильної уваги польських учених, низка наукових семінарів і збірників праць останнім часом активізувала цю проблему [5].

Мета статті – дослідити роль історіософської концепції і християнства у формуванні ідеологічного дискурсу в історичній прозі останньої чверті XIX століття. З'ясувати значення такої літератури у формуванні національно-політичних ідеологій і програм суспільно-політичних рухів України і Польщі

Виклад основного матеріалу. Сила православ'я в Україні пояснюється тим, що українці постійно мусили доводити своє право на існування як нації. І тому основним чинником її збереження, утримання на межі Сходу й Заходу була духовність українського народу, домінуюча роль у якій належала мові та релігії. Очевидно, що, починаючи з XIV аж до кінця XVIII ст., православна церква в Україні займала захисні позиції в культурному, політичному й організаційному відношеннях [6]. Незважаючи на фактор релігійної війни й ненависті, православна церква пройшла через глибоку окциденталізацію. Для поляків із прикордонної землі й майже для всіх українців співіснування “руської” віри і свят з “лядською” вірою і святами було фактом щоденного життя. Зрозуміло, що найрішучіші зміни у цих взаєминах знаменувало утворення 1596 року уніатської церкви, яка первісно за своїм власним визначенням була виразно українською. Однак із часом культурно-національне “освоєння” уніатської церкви опинилося під знаком питання. Крім того, зазначає дослідниця ранньомодерної української нації Наталя Яковенко, роздвоєння церкви на православну й уніатську як наслідок мало не тільки соціальну дестабілізацію, але й відтік значної кількості віруючих до католицизму. “Тріщина в прадавній батьківській вірі внесла дисбаланс у релігійну свідомість індивіда, розгойдуючи його між старою й новою церквами, аж доки, як часто траплялося, він не робив свого вибору на користь третього – чужого, але певного берега. Цілком очевидно, що Руська церква напередодні унії потребувала направи і що унія заклала можливості для цього. Однак не менш очевидно й те, що Берестейська акція 1596 р. з багатьох причин виявилася невдалою, а могилянське оздоровлення православ'я – просто запізним стосовно тієї частини вірних, котра стомила від протистояння і віддала перевагу римському обрядові” [7, с. 64].

Наступ полонізації та католизації спричинив гостру реакцію більшості української громадськості. На суспільному й політичному рівні це виявилось у формі козацьких воєн. У сфері культури – появою гострої релігійної полеміки і діяльністю на користь православної освіти (релігійні братства, які виняткового значення надавали вивченню грецької мови у своїх школах, підтримували тісні зв'язки з патріаршим престолом у Константинополі). Тому не випадково саме у XVI – XVII ст. (період найбільшого напруження українсько-польських стосунків) значно активізується бінарна опозиція “ми – вони” у формі “свій – чужий”.

Релігійний дуалізм тогочасного українського суспільства визначив специфічні форми національно-патріотичного піднесення, або, як його нерідко називають, першого культурного відродження України. Однією з причин для нього був захист релігійних і культурних цінностей народу, ідеологічною основою став пристосований до українських реалій сарматський міф, поширений на території Польщі. Сарматська ідеологія проголошувала культ патріотизму, військової доблесті, боговибраності Польщі як передмур'я християнства. До того ж розроблялася концепція винятковості політичного устрою Речі Посполитої, що спиралася на апологію громадянських свобод шляхетського народу як провідної верстви. Окрім того сарматизм створив власний етикет поведінки, психологію, мову, мистецтво, що отримало назву сарматське бароко. На думку Януша Тазбіра, спочатку сарматська ідеологія була інтегративним чинником, покликаним

об'єднати різномірні етнічні й мовні елементи у складі Речі Посполитої [8, с. 47]. По суті, сарматизм надавав ідеологічне підґрунтя для польської експансії у Східну Європу. Він покликаний був об'єднати роз'єднаних етнічно і конфесійно польських, українських і литовських шляхтичів, створити своєрідне “чуття єдиної родини”. Оскільки сарматизм етнічно пов'язаний саме з Польщею, з католицизмом, він сприяв поступовій колонізації української і литовської шляхти. Тому з другої половини XVII ст., під впливом контрреформації і тривалого періоду здебільшого невдалих для Польщі війн, ідеологія сарматизму стала символом ксенофобії та ультракатолицизму. Православна Русь у такий спосіб перетворилася на головного ворога католиків, заступивши або значно потіснивши тут образ мусульманського Сходу.

Як тип широко взятої культури сарматизм знайшов своє відлуння і в інших сусідніх країнах (Угорщина, Румунія, Хорватія, Чехія). В українській літературі також досить міцно і надовго прижилася ідея Роксоланії-Сарматії, частини Великої Сарматії. Проте з початком національного пробудження сарматська ідея в українському варіанті набула дещо несподіваної модифікації: проекція сарматського міфу тільки на власне, українське минуле, творення власного хозарського міфу [9, с. 182 – 183]. Така ситуація зумовлена намаганням козаків утвердити свій “рицарський” статус, що можна простежити з початку XVII століття. Ідеї українського сарматизму, що фактично модифікували стару модель української нації і були вперше висловлені у “Протестації” Йова Борецького, згодом втілилися в художніх творах. Для прикладу звернемо увагу на одну літературну пам'ятку цієї доби – “Вірш на жалосний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного” Касіяна Саковича, що відверто глорифікує козацтво і козацького гетьмана. Автор зображує козаків як спадкоємців князів Київської Русі: “Плем'я то ест з насіння оного Яфета, / Котрий з Сімом покрив отчії секрета. / За Олега, росського монарха, плавали / В човнах по морю і на Царград штурмували. / Їх то предки з росським ся монархом крестили / Владимиром, і в вірі той статечне жили. / При котрой і оні таке стоять статечне, / Же за ню умирать готові конечне. / Бували межі войськом тим князі і пани / З котрих виходили добрії гетьмани” [10, 221].

Образ Петра Конашевича-Сагайдачного як ідеального гетьмана сформовано на дотриманні потрібної лояльності: Богові (православній церкві), королю та війську: “Вірність Богу, і королю, і війську зберігши”. Таке прагнення зобразити козаків як лицарів, захисників вітчизни й короля зумовлено бажанням надати їм статусу окремого суспільного стану, гідного спеціальних прав і свобод. “Прийнявши в другій половині XVII століття релігійно-ексклюзивний характер, – підсумовує Сергій Плохій, – сарматизм не зміг інкорпорувати козацтво до складу ширшої польської політичної нації, але мав поважний вплив на формування самосвідомості та ідентичності козащини, вироблення її цінностей, ідеалів і поглядів на світ. Наголос Саковича на спеціальних рицарських правах козацтва та залучення Старовольським козацьких ватажків до почту сарматських рицарів опосередковано відбивали реальні прагнення козацтва отримати шляхетські привілеї через свою військову службу і належність до категорії рицарів-воїнів” [11, с. 226]. Таким чином, події Хмельниччини дозволили козакам отримати бажаний, повноправний зі шляхтою статус.

Звичайно, релігія обіймала визначальне місце в житті, свідомості не лише українців, а й інших народів, зокрема і поляків. Тому всі дослідники, навіть ті, які лише побіжно торкалися дослідження польського питання, з очевидністю спостерігають і констатують колосальний вплив католицького духовенства на поляків і польську історію. “Можна було б скласти, – вважає один із дослідників впливу католицизму в Польщі, – спеціальну величезну книгу з цього питання за 1000 років католицького засилля над самою Польщею, а через неї і над сусідніми країнами, спочатку – над Литвою, а потім над Білорусією та Україною” [12, с. 235]. З часу прийняття християнства вище духовенство займало в Польщі дуже важливе місце, відразу опинившись у колі найбагатших і найважливіших аристократів і магнатів, можновладців. Взагалі, в духовенство вище могли потрапити тільки із так званого аристократичного кола, із магнатів і шляхти, тобто родового

дворянства. Ні міщанину, ні тим більше селянину потрапити туди було просто неможливо. Натомість українське духовенство, як в і більшості православних країнах, було незрівнянно більш народним, інколи навіть походило із селянства. Аристократичні вихідці тут були рідкістю, в Польщі ж – навпаки.

Таким чином, релігія, а саме католицизм, мало і до цього часу має велике значення, без якого неможливо зрозуміти Польщу, її історію і культуру. Польський генерал М. Урсін зазначає: “Роздумуючи про нещасливу долю батьківщини і про засоби її врятування, кращі люди польського народу наполегливо прагнули узгодити з вченнями Христа висновки своїх роздумів. ... Їхня *політична оболонка невіддільна від релігійної серцевини* (курсив наш. – В.М.). Тому неможливо говорити про політичні ідеали польського патріотизму інакше, як в єдності з його релігійними прагненнями” [13, с. 10]. Дехто з дослідників вважає, що політичний вплив польського духовенства був незрівнянно сильніший, ніж духовенства українського. Такі міркування пояснюють зокрема і тісними зв'язками католицизму з Римом, оскільки Рим завжди мав достатньо у своєму розпорядженні засобів, щоб змусити польських князів прислухатися до їхньої думки.

Річ Посполита за постійним і наполегливим сприянням Ватикану мала першорядне значення у поширенні католицької місії на Сході. Упродовж тривалого часу Польща в Європі сприймалася як передовий форпост у цьому сенсі. З часом такі ідеї перетворилися на специфічну польську модель католицизму, що відбилася в ідеї “передмур'я” – форпосту християнства проти антихристиянського варварства. “Всупереч правді, между християнського світу провели між католицизмом і православ'ям, хоча справжня межа християнства проходила й проходить на схід від Росії, на південний схід від Росії, на схід та південь від Грузії та Вірменії, від християнської Сирії й т. ін.” [14, с. 26]. Ідеї боговибраності Польщі стали невід'ємною складовою польської свідомості. Для прикладу наведемо звернення повстанців-поляків, надруковане в газеті “Незалежність”, до нації під час повстання 1863 року: “Польща вступає на світову сцену, оточена промінням віри і любові до волі, захисницею прав, очищена столітнім мучеництвом, як *апостол цивілізації*, як ворог темряви і варварства, як *християнський витязь*, завжди готовий на смертний бій в обороні істини. Освічені народи Європи із сердечним співучастям вітають “воскреслого Лазаря” в боротьбі проти московського царства. Тут боротьба двох ідей, двох систем, двох непримиренних начал, двох несхожих між собою цивілізацій, двох принципів: волі і неволі, світла і темряви (курсив наш. – В.М.)” [12, с. 234]. Така ситуація зумовлена тим, що польська політична доктрина формувалася в умовах великих територіальних здобутків Польщі на Сході й Півночі, в обстановці контрреформації, що закреслила всі надії на виникнення релігійного і, як наслідок, національного лібералізму. Більшість поляків-католиків сприймали українську православну церкву проросійською, ворожою польській державності. Усе це з достатньою виразністю свідчить, що у суспільній свідомості поляків і в реальній політиці Польщі ХІХ ст. проявилось багато анахронізмів, коріння яких сягало апогею українсько-польського конфлікту – ХVІ – ХVІІ століть.

Цілком очевидно, що релігійні традиції українців і поляків знайшли втілення в культурі, зокрема міцні позиції було здобуто в літературі. Українська і польська літератури мають давню релігійну традицію, проте саме в ХІХ столітті релігійний чинник став основою ідейно-естетичного світогляду багатьох письменників. Зумовлена така ситуація була тим, що релігія, як своєрідна ідеологія на початку ХІХ ст., зробила безпосередній вплив на принципи романтизму. Як справедливо наголосив Гегель, романтизм – це “перш за все глибока, пильна та акцентована увага до духовного життя, високих істин світу, великих і чільних таємниць природи, людини напруженої духовної діяльності” [15, с. 20]. Окрім того, як і більшість європейської літератури, українська постала з трьох джерел: 1) національний фольклор і міфологія, ритуально-символічні традиції; 2) культурний комплекс середземноморської античності; 3) християнське світобачення й весь пов'язаний з ним, чи зумовлений ним культурно-духовний комплекс – свій і зарубіжний [16, с. 24]. Необхідно зазначити, що ставлення українських письменників до релігії не було однаковим. Одні з них були

справжніми християнами, переконаними в істинності Святого Письма, вірили у його вирішальний вплив на людину. Інші мали більш помірковані погляди. У зв'язку з цим слушним постає твердження В. Варенка про чільне місце релігії в житті українців ХІХ ст.: “Ми можемо сперечатися про релігійні погляди того чи іншого майстра пера, особисту віру чи невіру в Бога, але незаперечним є той факт, що в ХІХ ст. християнська мораль була домінуючою в світогляді українців, їхній творчості, і письменники не могли не відобразити цього” [17, с. 21]. Таким чином, релігійний романтизм, що так яскраво виявився в українській і польській художній літературі (Гоголь, Шевченко, Куліш, Костомаров, Старицький, Міцкевич, Сенкевич, Івашкевич) є складовою частиною духовного життя людини. Він виявляється в різних видах, серед яких на першому місці постає християнський романтизм як ідеологія українського і польського народів, що міцно пов'язана з міфологією і активно впливала на процес формування української та польської нації. Мова йде про проповідування в другій половині ХІХ ст. в польському суспільстві ідеї відновлення т.зв. історичної Польщі і українсько-польські відносини у цьому контексті. Усі названі проблеми були надзвичайно важливими й актуальними як для польського, так і для українського народів.

Як уже зазначалося, з кінця ХVІІІ ст. польська історична думка постійно зверталася до проблеми ліквідації багатонаціональної Речі Посполитої, прагнула відшукати шляхи її відновлення. У контексті цих пошуків українці розглядалися в категорії “свійщини”, як складова частина “польської політичної нації”. Надзвичайно впливовими як для поляків, так і для українців виявилися історичні праці польських романтиків зі школи Й. Лелевеля, в яких поляки та українці постають близькими, братніми народами. У той же час романтики апелювали до формування й поширення “ягеллонської ідеї”, згідно з якою поляки виступали цивілізаторами й рятівниками слов'янських народів від східних впливів і загарбань, а Річ Посполита асоціювалася з “передмур'ям” християнства. Тому відновлення ідеалізованої Речі Посполитої “від моря до моря” трактувалося як невідворотний акт історичної справедливості. В ідеології поляки виступали захисниками поневолених народів Центральної і Східної Європи, мотивуючи це своїм провіденціальним посланництвом (месіанізм). Історики неодноразово підкреслювали значення польського месіанізму для національного пробудження інших народів, у тому числі й українського [дет. про це див.: 18]. Проте месіанізм, як зазначає А. Валіцький, був “спробою створення національної свідомості поляків як багатоетнічної історичної нації... і тим самим збереження гегемонії поляків на цілому просторі давньої Речі Посполитої” [19, с. 43].

У другій половині ХІХ ст. активний розвиток українського національного руху змусив польських істориків уважніше поставитися до минулого українців. Як наслідок, польсько-українське суперництво спричинило поступове формування стереотипів українця як малокультурного, політично несформованого народу. Апогеєм поширення негативних стереотипів про українців стала польська неоромантична історіографія на межі ХІХ – ХХ ст., коли історики “майже повністю підпорядкувалися виконанню “соціального замовлення” – піднесення рівня національної самосвідомості поляків, зокрема й у протиставленні українському національному рухові в Галичині” [20, с. 97]. Польська історіографія (В. Собеський, Т. Корзон, С. Закшевський) розпочала своєрідну боротьбу із посталою українською, тим самим прагнучи підготувати історично-свідомісні підвалини повернення Речі Посполитої.

Поява української історіографії, зокрема праць М. Грушевського, обґрунтовувала право України на існування і мотивувала це тяглістю української історії, тим самим претендуючи на “відрив” від польської і російської історії значної частини їхнього власного минулого. Така позиція українських істориків не залишилася непоміченою і не влаштувала польських та російських учених, що тривалий час розробляли й настирливо нав'язували свої версії спільного минулого з українцями. Найдражливішим питанням в українсько-польських взаєминах залишалося українське козацтво, саме навколо нього відбулися перші найгостріші дискусії М. Грушевського та його послідовників з

польськими вченими. Як не парадоксально, хоча свої позиції сторони обґрунтовували одними документами, висновки були діаметрально протилежними: для українських істориків козацтво поставало творцем української державності, оборонцями православної віри, для польських – бунтівливим, анархічним, злодійським елементом, який зруйнував високоцивілізовану Річ Посполиту. Численні польські історики звинувачували М. Грушевського та його учнів у навмисному штучному протиставленні українців полякам, неврахуванні позитивного польського культурного впливу на український народ, втягнення в історію політиків [21, с. 290 – 292]. Як наслідок, цей факт, а також політична конфронтація між українцями й поляками на межі століть, глибоко відбився на суспільній свідомості українців, наслідком чого стало функціонування стійкого стереотипу переважання експансіоністських антиукраїнських настроїв серед основної маси поляків. Натомість із польського боку конфліктні ситуації з українцями, зусилля офіційної пропаганди й історіографії утвердили “козацький” стереотип українця як “різуна й анархіста” і, водночас, уявлення про особливу культурну місію та права поляків на “кресах”.

Безсумнівним є той факт, що історичні твори і представлена в них візія минулого значно впливали на суспільну свідомість народу, використовувалися не тільки політиками та ідеологами для обґрунтування своїх політичних доктрин і дій, але й письменниками. І українська, і польська література не були тут винятком. Достатньо згадати, що для обґрунтування національно-політичних ідеологій й програм польських суспільно-політичних рухів першорядну роль відіграли не тільки праці Й. Лелевеля, К. Шайнохи, М. Бобжинського, В. Собеського, Ш. Аскеназі, але й художні твори, зокрема трилогія Генріка Сенкевича. З часу появи друком історичні твори Сенкевича користувалися величезною популярністю, оскільки вони влучили у живу струну народного світобачення. “Твір Сенкевича є безсумнівно виразником сучасного стану історичного самопізнання польської інтелігенції, останнім словом його патріотичних, національних і суспільних поглядів” [22, с. 45], – справедливо зауважував В. Антонович, який один із перших відгукнувся на вихід роману ґрунтовною критичною розвідкою.

В українській історичній літературі (як і в польській) на межі XIX – XX століть домінувала тема козаччини, насамперед Визвольної війни 1648 р. Досить часто звертання українських письменників до минушини було свого роду відповіддю-запереченням на викривлене зображення цього періоду Сенкевичем. “Не бив я у повісти на ефект, – зазначає А. Чайковський, – не дуже користувався тим, що називається “поетичною вільністю”, а держався історичних фактів і вів оповідання спокійно. Оминав я також шовіністичні струни. Вони лише оп’яняють читача, і часом заводять на небажану дорогу, що веде до самодурства, як це сталося з історичними повістями Г. Сенкевича” [23, с. 217]. Українські митці (М. Старицький, І. Нечуй-Левицький) намагалися спростувати в художній формі хибні, на їхнє переконання, уявлення польського автора щодо Хмельниччини, зокрема причин повстання. Хоча безпосередні свідчення того, що писалися вони як відповідь на твір Сенкевича, відсутні, проте їхня полемічна спрямованість проти нього є очевидною, що зауважують і українські, і польські дослідники [24]. Найбільше відмінностей між польським і українськими творами спостерігається у трактуванні причин Хмельниччини і постаті самого гетьмана, на цих аспектах варто зупинитися детальніше.

Відразу зазначимо, що у романі Сенкевича абсолютно відсутні релігійні мотиви козацьких повстань, бо Хмельницький, мовляв, лише штучно прикрив справжні розбійницькі інстинкти заступництвом за віру і намагався розпалити релігійний фанатизм. Проте ігнорування релігійного фактора в козацьких повстаннях до Хмельницького і за його часів є історичним фальшем, оскільки можна навести безліч документів (прохань, які подавалися козаками в сейм і королям, проектів), в яких на першому місці поставлені питання про незалежність православної церкви і свободу віросповідання. Наприклад, тексти козацьких вимог після перемоги під Зборовом містять 18 пунктів, з них 11 стосувалися питань релігійно-національного характеру. Вибух повстання під керівництвом Хмельницького багато

сучасників розглядали як початок ще однієї релігійної війни. Про те, що “козаки б’ються з поляками за віру” свідчили московські ченці, їхні враження відповідали реакції західних спостерігачів. Про переслідування православної віри як одну із причин війни писали у тогочасних французьких та англійських газетах. Від самого початку повстання православ’я стало важливою ознакою руськості, а отже, належності до повстанців. І навпаки, тісно пов’язані в тогочасні масовій свідомості етноконфесійні та соціальні ознаки (католик – поляк – пан; іудей – єврей – орендар) визначали образ ворога. Зрештою, ще задовго до Хмельницького саме завдяки прагненням Сагайдачного в Україні була повернута православна ієрархія. Тому є всі підстави говорити про те, що релігійні мотиви глибоко проникли у свідомість низового товариства і не належать до сфери “вигадок”. Інша річ, що релігійно-національні вимоги були фактично проігноровані сеймом.

Сенкевич рішуче відкидає аргументи нерозумної політики, почуття вини перед українцями, більше того, можливість якогось спільного ґрунту. У романі Україна постає як щось демонічне, абсолютно чуже, тому й не має нічого спільного з Польщею. Козаки, на його думку, позбавлені найменшого почуття патріотизму, прагнуть лише до “дикої свободи и бессознательно разрушают плоды векового труда шляхтичей” [25, с. 132]. Натомість причини повстання Сенкевич шукає в особистій помсті Хмельницького за вчинені йому Чаплинським образи, про що неодноразово наголошується у творі. Під час появи гетьмана на Січі письменник говорить про нього так: “Этот кровавый гетман, исполин, собирался личную обиду вымести на миллионах людей” [25, с. 124]. Потім один із героїв дещо патетично дорікає Хмельницькому за те, що він “из-за личной обиды и частной ссоры” піднімає страшне сум’яття тільки тому, що Чаплинський забрав у нього хутір і вилаяв його, будучи нетверезим. Звичайно, не можна забувати про особисту образу Хмельницького, тим більше, що він втратив не тільки хутір, але й дружину і сина. Проте тільки спільний гнів і всезагальне насилля можуть викликати спільну реакцію, а особиста образа когось одного безсила підняти народні маси. За винятком мотиву особистої помсти Сенкевич не помічає в особі Хмельницького ніяких інших причин для повстання. Діяннями гетьмана, мовляв, керує лише егоїзм і користолюбство: “По мере того, как росли силы Хмельницкого, возрастал и его бессознательный эгоизм, равного которому не найдем в истории. Понятия о добре и зле, о преступлении и добродетели, о насилии и справедливости слились в душе Хмельницкого в одно целое с воспоминаниями личной обиды и с представлением о личной выгоде. ... Весь край превращался в пустыню, в развалины, в одну великую рану, залечить которую было невозможно в продолжении целых столетий, гетман же этого не видел или не хотел видеть, ибо кроме себя он ни на что не обращал внимания; в силу чудовищного самолюбия он питался кровью и огнем и топил свой собственный край и свой собственный народ” [25, с. 253 – 254].

Принципово важливою для розуміння релігійної концепції твору постає розмова Хмельницького і Скетуського про козацьке повстання. Фактично, молодий шляхтич читає гетьману строгу нотацію, мотиви якої сягають коренів шляхетської ідеології. На початку розмови Хмельницький вказує, щоправда, не досить чітко, на гноблення шляхтою селян, на що поляк відповідає наступною аргументацією: “Если допустим, что это правда, то кто тебе, гетман, поручил суд и расправу. Ты увлекаешься гордостью и жестокостью. Суд и наказание ты должен предоставить Богу... Если бы даже все шляхтичи и князья были изверги, что впрочем неправда, то судить их может лишь Господь на небесах и сеймы на земле, но не ты, гетман” [25, с. 194]. Гетьман не може натомість достойно відповісти Скетуському і тому лише п’є горілку або хватається за ніж. Таким чином, повстання проти шляхетських звичаїв, усталеного шляхетського порядку подається в дусі сарматизму як величезний гріх, після якого Хмельницький не міг сподіватися на помилування небесного суду.

Натомість Старицький відтворив своє бачення складних українсько-польських взаємин XVII – XVIII ст., де Україна – субдержавна у складі Речі Посполитої. Показовим є роздуми Богдана Хмельницького в завершальній частині трилогії (роман “У пристани”, до речі,

найбільше насичений різноманітними історіософськими судженнями), коли гетьман розмірковує про подальшу долю спустошеної України: “Но где же правда? Где искать блага? Что может создать цветущий сад, а не мертвую, ужасающую пустыню? ... Припомнил Богдан снова слова превелебного владыки: “Когда вырастают дети, то они покидают вотчима и закладывают свой дом”. Но выросли ли для этого дети?.. Нет, нам без вотчима, без опекуна жить невозможно, – раскубят нас, как горох при дороге; роскошным ковром раскинул Господь нашу Украину, да не оградил от соседей высокими горами, глубокими морями, и раз Польша рухнет, мы останемся прямо на раздорожье. И что тогда?...” [26, с. 400 – 401]. Далі Старицький описує, як непросто було для Хмельницького вибрати союзника і які чинники зумовили вибір. Гетьманові і його соратникам була близька ідея державної окремішності, незалежності, але мали зважати на геополітичні обставини, на кон’юнктуру, зазіхання з боку сусідів чи союзників: “Что выгоднее – союз с королем или протекция Москвы и Порты?” [26, с. 181]. “Зрештою, поступово й послідовно реалізується в романах і повістях Старицького переважно ідея України як субдержави з широкими правами автономії” [27, с. 212], – слушно підсумовує В. Поліщук.

Війна українців з поляками трактується в трилогії українського письменника як війна “двох кривих народів”, хоча українці виступають окремими народом, проте близьким, “братнім”. Відповідно, і польський король у зображенні Старицького постає як повна протилежність розбещеній і жорстокій шляхті, як прихильник українського народу. Таким показом письменник прагнув реалізувати цілий ряд своїх історіософських задумів, зокрема і щодо причин визвольної війни українців. Своїми твердженнями він явно полемізував з відповідними судженнями польського письменника. “Звідси і загострене до краю, незрідка нарочите, із втратою почуття художньої (та, мабуть, і історичної) міри, одноплосинно-негативне зображення польської шляхти і її дій. І тут за принципом “навспак” до роману Сенкевича” [27, с. 217]. Проблема мотивації причин війни у романі Старицького також набуває історіософського звучання, рис полемічності. Старицький глибоко проаналізував причини Визвольної війни, показав усю її глибину, закономірність і цим самим намагався спростувати ще один міф про стихійність її початку і занадто спрощені причини, що зводилися до особистих образ Хмельницького. У творі спостерігаємо вплив релігії на світоглядно-історіософський аспект творчості Старицького, що знаходить вираження в тотожності, невіддільності понять “національне” і “релігійне”. Проблема захисту православ’я поставлена письменником у центр українсько-польських протистоянь не лише доби Хмельниччини, а й у пору гайдамацьких рухів (“Останні орли”).

Показовим прикладом своєрідного бачення української теми у Сенкевича виступає також образ Яреми Вишневецького, який для українців став символом ренегата, для поляків – канонізованим рятівником Польщі. Вишневецький постає в романі “фігурою не просто ідеалізованою, а ідеальною, створеною за зразком шляхетських панегіриків”, носієм сарматської ідеології, чим протиставляється образу Хмельницького. У творі він постає вірцевим володарем, людиною, в якій “ощущалась железная непреклонная воля и величие, перед которым каждый невольно склонял голову” [25, с. 115]. Саме в уста Вишневецького вкладені Сенкевичем слова про очікувану Божу кару за гріхи шляхти, за втрату колишньої слави й добродетей, слова про здійснення апокаліптичних пророцтв і наближення страшного суду. Натомість діяння князя абсолютно протилежні християнським ідеям милосердя. Запам’ятовується фраза-наказ Вишневецького своїм солдатам, яка досить часто цитується різними дослідниками: “Вбивайте їх так, щоб вони відчували, що помирають”. Натомість Старицький, створюючи образ Вишневецького, прагнув до об’єктивності, тому Ярема постає без того ореолу святості, як зробив це Сенкевич.

Можна говорити про те, що вся книга Сенкевича побудована за принципом макроопозиції Польща / Україна і містить низку вужчих опозицій з акцентуванням позитивності першого члена опозиції: місто / хутір (урбаністична / сільська); панська / холопська; героїчна / буденна; мужня / боязка; твереза / п’яна; гостро, чітко окреслені

постаті, одяг / розпливчастість (у княжих палатах усе загострене, козацькі обличчя понівечені розлитим степом). Трилогія Сенкевича сприяла зміні польської колективної свідомості стосовно образу України, за якою, по-перше, своєю анархічною силою Україна становить загрозу знищення Польщі, оскільки саме з неї іде смертельна, руйнівна сила. Згодом таку руйнацію уособлюватимуть Туреччина і Швеція. Тому для оборони держави обирається могутня постать Яреми Вишневецького – і як провісника небесних сил, і як чільного представника Польщі. По-друге, разом зі зміною сутності образу України починається також зміщення психічного зосередження: в центрі розповіді постає Польща, а не Україна (хоча майже вся дія роману відбувається на території останньої).

Висновки. Отже, твори українського та польського авторів на перший погляд видаються досить різними, проте насправді мають дуже багато спільного. Насамперед, однаковими є причини, що змусили взятися авторів за перо. У добу національно-культурного відродження України та Польщі (друга половина XIX – початок XX ст.), у час пошуку національного ідеалу, творення національного романтико-героїчного міфу письменники виступили талановитими популяризаторами вітчизняної історії (кожен – своєї), прагнули пробудити національну самосвідомість народу. Поява їхніх творів давала читачам відчуття перенесення з особистісної історії у колективну, сакральну, позбавлену гіркоти поразки у визвольних змаганнях, від репресивної окупаційної дійсності. Ні в якому разі це не треба сприймати як втечу від дійсності: звернення до драматичного минулого свого народу (українського чи польського) дарувало впевненість у тому, що будь-які невдачі минулі і їх можна побороти. Визначальною рисою обох творів, безперечно, є тенденційність (властива найбільше Сенкевичу), адже кожен із них національно заангажований, і цим пояснюється протилежність поглядів на деякі історичні реалії (причини, закономірності визвольної війни середини XVII ст.) і персоналії (найбільша невідповідність в оцінці діяльності Богдана Хмельницького).

Список використаної літератури

1. Назвемо тільки окремі праці з великої кількості написаних з проблем нації та націоналізму: Гелнер Е. Нації та націоналізм / Е. Гелнер. – К.: Таксон, 2003. – 330 с.; Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К., 1994. – 224 с.; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К., 1999. – 352 с.
2. Хобсбаум Ерик. Век Революції. Європа 1789 – 1848 / Ерик Хобсбаум; пер. с англ. Л.Д. Якуниной. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 480 с.
3. Див. дет.: Великий А. Релігія і церква – основні рушії української історії / А. Великий // Хроніка-2000. – 1999. – №31 – 32. – С. 102 – 120; Колодний А. Україна в її релігійних виявах: [монографія] / А. Колодний. – Л.: СПОЛОМ, 2005. – 336 с.
4. Див., наприклад: Kościółek A. Wybrane fragmenty z korespondencji z przyjaciółmi: o ideowych poszukiwaniach Mikołaja Gogola / A. Kościółek. – Toruń: UMK, 2004. – 180 s.
5. Див., хоча б: Сверстюк Є. Українська література і християнська традиція // Сверстюк Є. На святі надії. Вибране. – К., 1999с. – 784 с.; Сулима В. Біблія і українська література / В. Сулима. – К., 1998. – 399 с.
6. Про вплив релігії, формування релігійної свідомості українців див.: Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Сергій Плохій. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
7. Яковенко Н. Розяттий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини / Н. Яковенко // Сучасність. – 1994. – №10. – С.59 – 70.
8. Tazbir J. Polskie przedmurze Chrześcijańskiej Europy: mity a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1987.
9. Кресін О. Орлик, Грабянка і народження хозарського міфа / Олексій Кресін // Молода нація. – 1997. – №6. – С. 181 – 190.
10. Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори; ред. кол.: І.О.Дзевєрін (голова) та ін.; вступ. ст., упорядк. і примітки О.В. Мишанича. – К.: Наукова думка, 1983. – 693 с. – (Бібліотека української літератури).
11. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні: [монографія] / Сергій Плохій. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
12. Федченков В. Духовний лик Польщі / В. Федченков // Наш сучасник. – 2004. – №9. – С. 229 – 242.
13. Урсин М. Религиозно-политические идеалы польского общества. Очерк. С предисловием графа Л. Н. Толстого. – Лейпциг, 1896. – 259 с.
14. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень: Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків / Ярослав Дашкевич // Польська культура в житті України: Історія. Сьогодення: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. Київ, 6 – 9 листопада 1997 / За ред. Ю.Вовка. – К., 2000. – С. 23 – 29.

15. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: в 2 т / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1971. – Т.2. (Философское наследие). – 630 с.
16. Мороз Л. Триєдність як основа універсалізму (національне – загальнолюдське – духовне) / Лариса Мороз // Слово і час. – 2002. – №3. – С.22 – 31.
17. Варенко В. Виховання християнської моралі на творчості українських письменників (XIX – початок XX ст.) / Володимир Варенко // Українська література в загальноосвітній школі. – 2000. – №2. – С.21 – 25.
18. Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку XX ст. (До питання про соціальну функцію історії) / Леонід Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1993. – Вип. 45. – С.36 – 43.
19. Walicki A. Mesjanistyczne koncepcje narodu i świadomości narodowej w ideologii polskiego romantyzmu // Narody i historia. – Kraków, 2000. – S.43.
20. Зашкільняк Л. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість / Леонід Зашкільняк // Український історичний журнал. – 2005. – №5. – С.93 – 117.
21. Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть / Леонід Зашкільняк // Wielokulturowe srodowisko historyczne Lwowa w XIX I XX w. – Rzeszów, 2004. – Т.П. – С.288 – 294.
22. Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной призмае: По поводу повести Г. Сенкевича “Огнем и мечем” / Владимир Антонович // Киевская старина. – 1885. – №5. – С.44 – 78.
23. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т. / Андрій Чайковський; голов. упоряд. і ред. Б.З. Якимович; передмова Б.З. Якимович; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Наук. б-ка, НАН України, Ін-т українознав. ім. Івана Крип'якевича. – Л., [б. и.], 2002. – Т.1. – 512 с.
24. З публікацій останнього часу назвемо хоча б такі: Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького: [монографія] / Володимир Поліщук. – Черкаси, Брама, 2003. – С.59, 69, 217; Баран Є. Хмельниччина: спроба осмислити / Євген Баран // Друг читача. – 1992. – 15 січня. – С.1, 4 – 5; Валюс Е. Від Запоріжжя до України – формування національної свідомості в польській та українській історичній романістиці / Е. Валюс // “Українська школа” в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. Київські полоністичні студії. – К., 2005. – Т.7. – С.267 – 268.
25. Сенкевич Г. Огнем и мечем; перевод с польск. А. Эппеля и К. Старосельской; послесловие и примечания Б. Стахеева / Генрик Сенкевич: Собр. сочинений: в 9 т. – М.: Художественная литература, 1983. – Т.2. – 670 с.
26. Старицький М. Богдан Хмельницький / Старицький М. Зібрання творів: у 8 т. / М. Старицький. – К.: Дніпро, 1965. – Т.5, кн. 3. – 748 с.
27. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького: [монографія] / Володимир Поліщук. – Черкаси: Брама, 2003. – 376 с.

Одержано редакцією 20.05.2015 р.
 Прийнято до публікації 27.05.2015 р.

Анотація. Марценишко В. Идеологический дискурс романтизма в исторической прозе: историософская концепция и христианство. В статье выясняется значение историософии и религии (христианства) в становлении идеологического дискурса романтизма. С этой целью проводится сопоставление украинской и польской историософских концепций прошлого обоих народов через сопоставление сарматского и казацкого рыцарских культов с характерной для них топикой. Акцентируется на причинах и условиях становления украинского и польского исторических рыцарских культов, а также проведено типологическое сопоставление характерных черт рыцарских идеалов двух народов путем анализа соответствующей топикой. Указывается на “пограничный” характер этих культов, его влияние на культуру обоих народов. Подчеркивается важная роль литературы в формировании национально-политических идеологий и программ общественно-политических движений Украины и Польши. На материале трилогии Михаила Старицкого “Богдан Хмельницкий” и романа Генриха Сенкевича “Огнем и мечом” исследуется влияние христианского романтизма на формирование историософской концепции писателей. Противопоставление веры было принципиально важным для писателей, поскольку родная вера в этом контексте выступала и как религиозно-конфессиональный, и как национальный фактор, сохранение которого и борьба за который была ключевым залогом национальной идентичности каждого из народов. Определяющей чертой обоих произведений является тенденциозность (свойственная больше роману Сенкевича), ведь каждый из них национально ангажирован, и этим объясняется противоположность взглядов на некоторые исторические реалии (причины, закономерности освободительной войны середины XVII в.) и персоналии (несоответствие в оценке деятельности Богдана Хмельницкого, Иеремии Вишневецкого). Религиозный фактор звучит в трилогии Старицкого намного сильнее, чем в других его произведениях, зато у Сенкевича – слабее, в случае с созданием образов украинцев еще и завуалировано.

Ключевые слова: идеология, дискурс, романтизм, историческая проза, историософия, концепция, христианство, религия, культ, контекст, стиль.

Summary. *Martsenishko V. The ideological discourse of Romanticism in the historic prose: historiosophical conception and Christianity.* The meaning of historiosophy and religion (Christianity) in the development of the ideological discourse of Romanticism is defined in the article. To this end comparison of the Ukrainian and Polish historiosophical concepts of both nations' history by comparison of Sarmatian and Cossack knight cults with topic characterized to them is made. Causes and conditions of establishment of the Ukrainian and Polish historical knight cults are accented. The typological comparison of the features of both nations' knight ideals by analysis of appropriate topic is also represented. The author indicates "boundary" character of these cults, its expansion to both nations' cultures. The important role of the literature in formation of the Ukrainian and Polish national-political ideologies and programs of sociopolitical movements is accented. In addition, the author proposes to base typological analysis of Ukrainian and Polish romanticism in individual cases not upon identical, but upon analogous phenomena (historical cults and topoi). The influence of the Christian Romanticism on formation of Mychailo Starytsky's and Genrik Senkevich's historiosophical concepts is studied on the material of Starytsky's trilogy "Bogdan Khmelnytsky" and Senkevich's novel "With Fire and Sword". Opposition of faith had become crucial for both writers because in this context native faith had been a religious-denominational and national factor conservation of which and fight for which had been a key pledge of the national self-identity of both nations. The religious factor in Starytsky's trilogy sounds much stronger than in his other literary works whereas in Senkevich's novel it is weaker and in the case of creation of the Ukrainian images it's even veiled.

Key words: ideology, discourse, romanticism, historic novel, historiosophical, conception, Christianity, religion, worship, context, style.